

**Валентина Собољ
(Варшава–Донецьк)**

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ В ПОДОРОЖНЬОМУ ЩОДЕННИКУ ПИЛИПА ОРЛИКА

Щоденник, як одна з наративних форм, має глибоку історію в європейських літературах. Стосовно подорожнього щоденника, ця історія сягає XVIII ст. Тут за приклад польський дослідник А. Мілецький¹ називає насамперед «Щоденник сентиментальної подорожі» Л. Стерна і «Подорож із Москви до Петербурга» А. Радищева. З поля зору сучасного дослідника випав подорожній діаріуш П. Орлика (найбільший за обсягом із відомих на сьогодні), оскільки раніше не згадували авторитетні видання минулих століть² твір першого українського політичного емігранта. Твір, який засвідчує, якою мірою українська традиція є питомо європейською, підтвердженням чого є щоденник П. Орлика, названий подорожнім, хоча властиво подорожнім він є тільки в першій своїй частині³. Сьогодні французький науковець Д. Бовуа впадає в іншу крайність, стверджуючи, що діаріуш П. Орлика є пам'яткою значно ціннішою за «*Pacta et constitutiones legum libertatumque Exsercitus Zaporoviensis*» («Пакти і конституції законів і свобод Війська Запорозького»). Головним аргументом на користь більшої цінності «Подорожнього діаріуша», за французьким дослідником, є те, що діаріуш презентує значно різносторонню (аніж у конституції) постать П. Орлика⁴. Не будемо тут вдаватися до дискусії про неспівмірність аргументів для порівняння та безпідставне знецінення Д. Бовуа як самої конституції, так і її перекладача та видавця⁵. Нашим завданням є наближення до проблем української дипломатії, якими жив і мавив П. Орлик, прагнучи озвучити на найширшому міжнародному рівні українські проблеми. Б. Крупницький ставить питання: що штовхало Орлика на жертви, які він приніс українській ідеї своєю понад 30 літньою невсипущою працею на еміграції? Було це честолюбство, бажання добра для України чи інші мотиви? Його щоденник дає відповіді на багато питань, хоча розібратися в тонкощах дипломатичної гри, яку вів П. Орлик, дуже складно.

Матеріалом вивчення є гарвардське видання, тобто факсимільна публікація «Подорожнього діаріуша» П. Орлика, яка до сьогодні — із-за нерозбірливого почерку гетьмана — не сприяла повнішо-

му її дослідженню. То ж при читанні факсимільного видання помічним став віднайдений у Народовій бібліотеці Варшави мікрофільм тієї копії, яку в 1830 році зробили кілька анонімних палеографів.

Що перед нами — типовий подорожній щоденник чи швидше «щоденник ув'язнення, а водночас і дещо більше» (Д. Бовуа)? І перше, і друге. Хто його автор — перший український політичний емігрант чи, як твердить французький дослідник, «типовий представник Східної Європи, значно ближчий до сарматського бароко, в дусі якого його було виховано, ніж до Просвітництва, що лише зароджувалося»? І, врешті, яку дипломатію вів П. Орлик? Записи в щоденнику свідчать, що дипломатична гра йде часом дуже покрученим стежками. Характерне для його політичної праці 1725–1728 років запобігання перед контрагентами двох ворожих між собою коаліцій, ганноверської (сформованої 23 вересня 1725 року в Ганновері, входили такі держави, як Франція, Голландія, Англія і Пруссія) і віденської (Росія та Австрія), які можна назвати орієнтацією на обидва боки або, вірніше, орієнтацією на всі боки, на Станіслава Лещинського й Августа II, Австрію і Росію, з одного боку, Францію та Англію, — з другого, на папу, єзуїтів, герцога голштинського й т. д., бажання водночас звільнити Правобережну Україну від поляків і Лівобережну від Москви — дає образ дипломатичних спроб, які «не можна підвести під лінію послідовно переводженої політики»⁶. До цього залучаються, слушно писав Б. Крупницький⁷, ще й елементи чистої фантазії, яку дослідник вбачає в проєкті навернення Правобережної України на католицизм шляхом апеляції до розуму українців, яким досить тільки показати хиби грецької церкви, щоб зробити з них католиків. Така оцінка видається більш врівноваженою й об'єктивною. Натомість І. Боршак твердить, що П. Орлик є «талановитим дипломатом, можливо, найбільшим поміж тих, яких мала Україна»⁸. Не будучи ознайомлений із поважною працею Б. Крупницького і апелюючи тільки до розвідок І. Боршака та до окремих тенденційно прочитаних рядків щоденника, Д. Бовуа піддає твердження І. Боршака гострій критиці, бо ж для І. Боршака П. Орлик «старанно очищений від відречення від власних слів». Вихідна позиція в оцінці дипломатії П. Орлика та, що в українського гетьмана, за словами Д. Бовуа, як у «загнаної в глухий кут людини, либонь, не було іншого виходу, як пробувати всі засоби, сподіваючися похитнути бодай одного з учасників європейської гри, аби повернути собі владу», гри, в якій, твердить дослідник, Орликова надзвичайна обачність, підозрливість і недовірливість стали на перешкоді до повернення втраченого, а «несумлінність його «партнерів» не відставала від його власної»⁹. Щоденник засвідчує, що якраз не названі тут причини перешкодили гетьманові здобути й об'єднати Україну, а міжнародна ситуація і фатальний збіг обставин. П. Орлика виразно кваліфікує честолюбство того гатурку, яке взагалі характеризує державних мужів, свідомих своєї праці та своєї відповідальності. Він із величезною відповідальністю поставився до свого завдання, яке перейняв від І. Мазепи, і до свого високого гетьманського уряду. Домінантною в щоденнику проходить ідея легітимності влади П. Орлика. Він неодноразово підкреслює, що є єдиним легітимно обраним гетьманом. Тому так гостро засуджує Росію, яка то призначає маріонетковий уряд (тут Орлик має на увазі Скоропадського, Полуботка, Апостола), а згодом зовсім знищує інститут українського гетьманства як такий. Обов'язок, покладений на П. Орлика І. Мазепою, був тим тяжчий, що доводилося працювати на еміграції і поміж злидених обставин презентувати Україну. Україну не під'ярмну, якою вона ставала все більше й більше, іншу, вільну, яка в очах світу бачилася як сильна і вільнолюбна. Водночас, пропагуючи таку Україну, П. Орлик тверезо дивився на речі й навіть передбачив, що Гетьманщина й Січ не втримаються проти Москви і стануть жертвою її державницької політики. А після того прийде черга на Польщу й т. д. Тим часом існування сильної об'єднаної країни було потрібне для європейської рівноваги, якій погрожувала московська експансія. З другого боку, Україна може бути охоронним валом проти Москви і в загальному значенні, і в спеціальному східноєвропейському, наприклад для Польщі й Туреччини.

Свою місію П. Орлик виконував дуже відповідально. Б. Крупницький писав, що гетьман за свої політичні завдання «брався з суто українською впертістю: скільки разів бачив свої плани знищеними, скільки невдач пережив на своїм віку, і все ж таки знову піднімався, набирався нової енергії, шукав інших шляхів — і так до кінця свого життя. Впертий, еластичний і гнучкий, він не мав у своїм розпорядженні лишень одної прикмети, такої необхідної для державного мужа великого формату. Він не належав до сталевих натур, як ось Богдан Хмельницький і Мазепа, при всій еластичності останнього»¹⁰. Без тієї сталі в натурі дивовижна мобільність і динамічність не зародила. Відзначаючи спритність П. Орлика, Д. Бовуа порівнює його з Вольтером, який, перебуваючи в тіні, смакав мотузки французької політики, політики Фридриха II чи Катерини II в Росії

(с. 326). Так і П. Орлик, пишучи пристрасні листи до політиків, гаряче їх переконував у тому, що варто підтримати Україну в її прагненні до визволення та незалежності. Д. Бовуа схильний всі ідеї П. Орлика трактувати як такі, що породжені його візіями або вигадками, у той час як П. Орлик підтримував контакти із запорозьким козаками і всупереч тому, що на той час, як відомо, жодна офіційна пошта не з'єднувала Салоніки з рештою світу, все ж таки володів інформацією про те, що діється в Україні. Так, 28 березня 1727 року П. Орлик зробив запис про наругу московської влади над козаками, які відмовилися визнати її владу, і яких змусили працювати на тяжких роботах на каналі між Ладогою і Волгою (подаємо за власним прочитанням оригіналу та перекладом):

«Мають місце й інші новини, яких записувати мені не хочеться, подаю тільки ці pro lunitis

Доканалурічки Волги, дійствінумішанкузванномдаваноїмдляхарчування, другідо Персіїкожного рокувідпровадженіходячи, а звідти вже не виходять і не повертаються, але там марно й мізерно гинуть щороку, незноснихнабудовіфортець... не українськоївійськовоїкріпості, що всіз Українизабрані і далеко в московські краї запроваджені на вигнання, і по всіх полках немає жодного полковника козака, але все московськілюди, або італійці чи серби. Про Прилуцького полковника говорили, що живе в Москві, також і полковник московський в Сибіру віднайдений там залишається, однак Черниші Кочатева, атакож полковник полтавський Черняк померли»¹¹.

То ж чи маємо поцінювати діяльність П. Орлика, як діяльність (із неймовірною ефективністю його методу писати й писати) «павучка, який зачався на вигнанні в Салоніках і пише, пише весь час, нав'язуючи всім європейським дворам ідею про наявність чогось, що існує лише в його уяві — «козацької батьківщини»¹²? Таке тенденційне прочитання французьким дослідником копії щоденника П. Орлика, переписаної наприкінці XVIII ст. кількома польськими палеографами¹³, потребує, однак, більш об'єктивного підходу, а також пильної перевірки копії власне оригіналом пам'ятки, що ним є, попри всю складність її прочитання, факсимільне видання Гарвардським інститутом українознавчих студій.

Д. Бовуа в центр уваги ставить не природне стремління П. Орлика до волі, а (на матеріалі щоденника) «етапи, дійових осіб і методи» фабрикації витвореного П. Орликом міфу України, а особливо ж його війська». Цей підрозділ своєї розвідки французький дослідник називає «Театр тіней», плани й здобутки Хмельницького й Мазепи — «ефемерними»¹⁴.

Придивімося пильніше до діяльності П. Орлика. У 1726 році розпочався новий період діяльності, який позначений активізацією дипломатичних стосунків, дипломатичної праці загалом. Перебуваючи й далі (з 1722 року) в Турції, всю енергію П. Орлик зконцентрував на налагодження стосунків і здобуття прихильності з боку європейських дипломатичних кіл. Так, французький посол у Костянтинополі Анрезель у жовтні 1725 року отримав наказ більше не турбуватися російськими справами. Російські послы Неплюєв і Рум'янцеv відразу відрпортували до Петербурга, що від французького посла при Порті повіяло зимним вітром. Але ця зміна не вплинула на політику Туреччини, енергію уряду якої стримувало постійне турецько-перське напруження. Ще більшою мірою на турецький уряд впливав російсько-австрійський союз, який накладав на царя обов'язок підтримувати Росію на випадок війни з Туреччиною «на дуже корисних для російських політиків умовах»¹⁵. Як у цій ситуації діяв П. Орлик? У серпні 1726 року він окреслив С. Лещинському¹⁶ свої плани про потребу підтримки України з боку ганноверської коаліції¹⁷ або принаймні про таку підтримку з боку французького короля, як свого часу від Карла XII, який у Бендерах видав спеціальний диплом.

Звернімо увагу на вміщену в щоденнику копію листа С. Лещинського до П. Орлика від 19 лютого 1726 року. Це власне відповідь С. Лещинського на лист П. Орлика, відповідь, яка хоча й датована 19 лютого, але до рук гетьмана потрапила лише 26 травня з рук французького офіцера на прийомі у французького консула. Тобто С. Лещинський, запевнивши П. Орлика, що російсько-турецький мир недовготривалий, переконав П. Орлика, що його приїзд до Франції не на часі. Але ж у день цього прийому французький консул Л. Блан запропонував П. Орликові свою допомогу: навіть затримав відправку торгових суден для того, щоб П. Орлик зміг таємно виїхати до Парижа. І тут Д. Бовуа звернув особливу увагу на реакцію П. Орлика, як одну із тих дивовижних, що, за переконанням дослідника, так властиві гетьману і на яку, однак, немає жодного коментаря і навіть згадки в українській історіографії. Справа в тому, що П. Орлик відмовився від французької пропозиції¹⁸, а при цьому, що є особливо прикметним, він висунув той аргумент, що чекає, як саме будуть розвиватися події в Персії. У Персії на той час якраз співпрацювали росіяни й турки.

Погоджуємось із Д. Бовуа, що, ймовірно, і П. Орлик тут говорить неправду. Бо ж через кілька днів він пересилає оригінал листа С. Лещинського через єзуїта Кашо до рук австрійського резидента в Константинополі Дирлінга. Та чи тільки як доказ відданості П. Орлика австрійсько-російській справі¹⁹ можна трактувати цей вчинок, як то робить Д. Бовуа?

Щоденник П. Орлика не дає підстав до такої безапеляційності в осудженні українського «напів'язня» (вислів Д. Бовуа) при абсолютній безкритичності, наприклад, російських владних сил, які постійно полювали за П. Орликом. Натомість у щоденнику дійсно знаходимо французький лист гетьмана до друга англійця Джонса, якому він пише, що сподівається на милість Катерини І. Головною підставою на користь того, що те сподівання не є знову ж таки грою П. Орлика, можна, ймовірно, трактувати інформацію від Дирлінга, через якого російський посол у Відні Рум'янцев запевнив П. Орлика, що він отримає в Україні навіть землю, якщо сидітиме там спокійно²⁰.

Не дивно, що французький консул, нічого не знаючи про істинні наміри П. Орлика, знову запропонував йому скористатися судом до Марселя. У щоденниковому записі від 26 жовтня 1726 року сам собі зізнається у власній нещирості, бо ж написав до короля С. Лещинського ввічливого, проте абсолютно неправдивого листа, виношуючи плани, які дружина в листі до нього з Кракова висловить надією, що незабаром її чоловік «обійме владу того, хто був хрещеним батьком нашого сина», тобто владу І. Мазепи. Таку упевненість дружині П. Орлика давали деякі події, як то призначення їхнього зятя Стенфліхта командувати полком у Курляндії під керівництвом герцога Гольштейна, який був зятем цариці Катерини І. Щоденникові записи П. Орлика від 29 жовтня і 2 листопада 1726 року свідчать, що він дивиться на все більш тверезими очима, аніж його дружина, він не поспішає їхати на Україну, знаючи, що титул гетьмана Росія зліквідувала, тому й не бачить себе при владі.

«Тільки наївний І. Борщак міг угледіти в цьому справжнє зближення» (із С. Лещинським. — В. С.), — такий коментар Д. Бовуа (с. 334), який вже не може приховати зневаги до патріотично налаштованих дослідників щоденника. Його автора він порівнює зі сполучним механізмом, із невеликою *deus ex machina*, що через свій «пристрасний епістолярій і барочну прозу нашліптує політикам, до яких він звертається, ідеї, народжені його візіями або вигадками» (с. 326).

Велике зближення П. Орлика зі С. Лещинським Д. Бовуа (услід за, як він пише, істориками, імен яких не називає) датує 5 червня 1727 року. Свідченням цього для дослідника є власне лист гетьмана до С. Лещинського. Вступаючи в полеміку зі О. Субтельним та І. Борщакком (перший, на думку Д. Бовуа, фіксує тільки антиросійське спрямування листа, нехтуючи листом до папи і пропозиціями Відня, а другого звинувачено в «повній плутанині»), Д. Бовуа пише: аналіз щоденника дає підстави стверджувати, що цей лист позначає, по суті, початок відхилення, але не відмову від австро-російської карти.

До дискусії з Д. Бовуа спонукають власне щоденникові записи. Звернувшись до значно раніших із них, ще за 1724 рік, пересвідчуємось:

«*Martha curka moja urodzila się po bembnie z poniedziałka na wtorek w nocy o godzinie 2 Anno 1713 Junii 5. Orrzeczona ejuodem junii 10. Trzymal ją do Krztu Król Stanisław*»²¹. То ж іще в 1713 році контакти П. Орлика зі С. Лещинським були дуже близькі: І. Мазепа тримав до хреста сина Григорія, а король Станіслав — доньку Марту.

Водночас бачення цих фактів без контексту також приводять до казусів, як то засвідчує розвідка С. Томашівського²², який назвав П. Орлика людиною польської культури: Орлик — «культурно поляк із польською політичною орієнтацією». Тут польськість постає синонімом європейськості, до чого немало прислужилося його довголітнє перебування в Європі, починаючи зі Швеції і закінчуючи його довгою мандрівкою по центральні Європі. А в буквальному розумінні (не в політичному) польськість П. Орлика найбільше відчутна в його повазі до свого роду, до історії своїх предків у Чехії та Польщі, що так виразно виступає в його діаріуші (знайомство з графом Орликом і дружба з ним див. у щоденнику). Водночас у психології поведінки П. Орлика, «в духовнім укладі», як наголошує Б. Крупницький, таки справді помітно багато рис суто української національної вдачі, незважаючи на те, що він увесь час підкреслював свою приналежність до шляхетського стану. В атмосфері шляхетсько-магнатського життя він почував себе як удома. Але, разом із тим, якихось специфічних рис шляхетської ідеології XVII–XVIII ст. ми в ньому не знаходимо.

Наголосимо, що не в діаріуші й не в листах до сина можна віднайти Орликові свідчення як польського патріота, а виключно в листуванні з польськими або й непольськими діячами, від яких сподівався тої чи іншої підтримки для української або своєї власної справи. Там, де він міг висловлюватися вільніше, без огляду на певне політичне завдання, там панують зовсім інші настрої. У листі до сина

від 27 серпня 1730 року головною його турботою є «бідна наша Україна». Його пієтизм до І. Мазепи (на еміграції) не має інших джерел, як любов до України. Та й син його знає «козацьку» мову (свідок Неплюєва) й дуже багато працює для добра України. Акцент на цьому бачиться своєчасним, бо щоденник П. Орлика не дає підстав, аби бачити в Орликові космополіта, як то робить Д. Бовта²³.

Цінність щоденника П. Орлика полягає далеко не тільки в тому, що він, як наголошує Д. Бовта, «реєструє усвідомлення української ідеї в Європі», вона ґрунтувалася не «виключно на вірі в заяви Орлика»²⁴, як пише Д. Бовта, а на його подвижницькій діяльності, хоча діяльності не в усьому нам зрозумілій²⁵, суперечливій. Щоденник свідчить, що П. Орлик справді не був «натурою суцільною, простолінійною, висіченою з одного твердого матеріалу. Це цілком барокова фігура з різкими вихлястими лініями. Орлик був удачею сангвінік із різними переходами від найбільшого оптимізму до найглибшого відчаю, і почасти меланхолік. Ліризм і елегізм його природи мають чисто українське забарвлення. Людина чуттєвої, пристрасної вдачі, «широкого серця», він сильно переживав долю і недолу свого різноманітного життя». «*Nulla societas, nulla conversatio*»²⁶ — це був стан, який міг довести його до розпуки та нудьги. Мав потребу в повірниках, перед якими бажав полегшити своє серце і охоче довіряв їм свої таємниці. Потрібно визнати, часом робилося це не без хитромудрої, суто української спекуляції, яка чуттєвістю та сердечністю (особливо перед чужинцями) оперувала як методом для досягнення певної політичної мети. Взагалі, у вдачі його не було хуторянського змагання до золотого спокою. Він був тим, що німці називають «*Kampfnatur*», непосидючий, нетерпеливий, жадібний нових вражін»²⁷.

Прикрі помилки й неточності в поважних польських виданнях ХІХ–ХХ ст., які зовсім не брали до уваги щоденника П. Орлика, згадуючи натомість його інші твори і відзначаючи, що поети та романісти (польські й російські) багато писали про знану постать у діях української козаччини²⁸. Що вже говорити про словник Ф. Брокгауза і І. Ефрона, де сказано, що тільки деякий час по смерті І. Мазепи був П. Орлик гетьманом, визнаним лише шведами та втікачами-козаками, потім поневірявся у Швеції, Франції, а пристанище віднайшов у Туреччині, був убитий 1728 року. У цьому виданні також названі твори П. Орлика, але тільки послання до запорожців, в яких він буцімто «безуспішно переманював їх на сторону турецького султана»²⁹. Наголосимо, що саме щоденник містить свідчення про переслідування П. Орлика, то ж інформація про те, що був убитий, є дискурсом прийняття «бажаного за дійсне».

Щоденник увиразнює постать П. Орлика³⁰. «Можливо, найкращою рисою його вдачі, — писав Б. Крупницький, — є той пієтизм, з яким він ставився до людей, котрі багато завважили на його долі: до свого вчителя Стефана Яворського, до гетьмана Мазепи й Карла ХІІ. Це ж Мазепа штовхнув Орлика на той шлях, який його привів до еміграції, до блукання по світі, без власних засобів, з майже недосяжним політичним завданням на плечах, але ми ніколи не почуємо від нього слів докору. Пам'ять Мазепи є чистою в його очах, бо він бачить у ній широкого українського патріота і так думає про нього в своїй діарії, очевидно не призначенім для чужих очей»³¹. Тут численні опоненти апелюють до відомого листа гетьмана до С. Яворського. «Не забуваймо, що лист Орлика до Стефана Яворського з 1721 р., з якого найбільше дізнаємося про Мазепу, був звичайним політичним маневром», — наголосив Б. Крупницький³², а В. Шевчук, публікуючи цю пам'ятку українською мовою³³, стверджує цю тезу, показуючи Орликову хитру й вельми цікаву гру і доводячи, що маємо дивитися на Орликів лист «як на вишукану гру розуму, а не щиросердечний документ-покаяння «ґрішника»»³⁴.

Найбільшого розмаху державницька акція П. Орлика набрала на початку його гетьманування; пізніше вона розгубилася в компромісах. «Гетьман не був максималістом *par excellence*; з часом він щораз більше пристосовувався до обставин, але коли бачив якусь можливість, усе повертав на шлях здійснення ідеї з'єднання Правобережної і Лівобережної України в одне ціле»³⁵.

Особливу роль у політичних концепціях П. Орлика відігравала Москва. Лінія його політики була в основному антимосковською, хоча він і не раз робив спроби погодитися з нею через різних посередників. Але послідовно антимосковською виявилася вона в останньому періоді його життя, в 1729³⁶–1742 роках. «Московську небезпеку відчував він глибоко і в загальноєвропейським і спеціально східноєвропейським масштабі. Змагання Росії до завоювань на Заході уявляв він собі якимось походом варварів проти європейської культури. При певних обставинах ціла Європа стояла, на його думку, під загрозою московської експансії»³⁷. Ще небезпечнішою була вона для її безпосередніх сусідів, Швеції, Польщі й Туреччини. Тому П. Орлик звернувся насамперед до них зі

своїми численними пропозиціями (особливо після бендерського періоду) заснування спеціально східної коаліції проти Москви. У проектах його виступають і діючі сили, і не стільки Польща, Швеція, Туреччина, як головні контрагенти антимосковської акції, але й Крим, Буджацька орда, Січ, Гетьманщина, донське козацтво, татари астраханські й волзькі тощо. Ідея об'єднання всіх можливих і вартих уваги сил, зацікавлених у протистоянні агресивності Москви, й сьогодні є актуальною. Думаючи в таких широких масштабах, він відповідно трактував і роль України. Україна була найближчою сусідкою Москви, відтак і загроза була від неї найпершою.

Діяльність П. Орлика має значну вагу в історії українських визвольних змагань. Він був найвидатнішим представником першої української еміграції, а окремі його політичні ідеї ще й сьогодні не втратили своєї ваги. У його особі Україна здобула надзвичайно активного представника своїх інтересів на міжнародній арені, що принаймні 30 років тримав українську справу в активному стані. «І хоч як державний муж мав він певні хиби, свого завдання не сповнив, незалежної і з'єднаної України не здобув, то в се ж таки його енергійна, вперта і невтомна праця не могла зостатися без наслідків. Вона полишила нам традиції, утворила певні зв'язки з Європою, поставила українську проблему як актуальне питання європейської дійсності першої пол. XVIII ст., а це має своє значення не тільки для минулого України, але й для її майбутнього державного життя, в яким пороблені Орликом заходи можуть придатися для скріплення наших зв'язків з Європою на основі певної історичної традиції»³⁸.

¹ Milecki A. *Opowiadanie w dzienniku jako analeptyczna forma narracji, na przykładzie Symfonii pastoralnej A. Gide'a // Europejska proza dziaruszowa. Pod redakcją Haliny Ludorowskiej.* — Lublin, 1995. — S. 83.

² *Encyklopedia powszechna.* — Warszawa, 1865. — Т. 20. — S. 47; Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза, И. Ефрона. — С.Пб., 1897. — Книга 43 (Т. 22). — С. 155. Тут названо тільки послання П. Орлика до заporожців, які надруковано в «Чтениях Московского Общества Истории и Древностей России» (1859. — № 1) та в «Киевской СтаринѢ» (1882. — № 4).

³ За змістом — величезний компендіум, збірник, «silva rerum», або ще особистий архів із тих «tezaurus, що їх люблять люди XVIII ст. — безладне накопичення ... історії, яку слід писати так, як її тоді розуміли» (Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міржу вигнання до українського міфу // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К.; Нью-Йорк, 2004. — Т. 11–12. — Вип. 8–9. — С. 325).

⁴ Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міржу вигнання до українського міфу // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К.; Нью-Йорк, 2004. — Т. 11–12. — Вип. 8–9. — С. 322.

⁵ «... Видавці ошатного з золотим тисненням тому, — пише Д. Бовуа, — намагаються створити враження, що йдеться про текст світового значення. Міністр юстиції Сергій Головатий, не вагаючись, заявив на весь світ у передмові, що «конституція Пилипа Орлика випередила ідеї Французької революції на 80 років», а «Качка», невелика газета українських студентів у Франції, з безпідставним ентузіазмом проголосила, що цей текст на тридцять років випередив Монтеск'є» (Там само. — С. 322).

⁶ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. Серія: Праці Українського Наукового Інституту. — Варшава, 1938. — Т. XLII. — С. 177.

⁷ Там само. — С. 177.

⁸ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція. — С. 93.

⁹ Бовуа Д. Зазнач. праця. — С. 331.

¹⁰ Крупницький Б. Зазнач. праця. — С. 176.

¹¹ *The Diarusz podrózný Of Pylyp Orlyk (1727–1731), s. 157, DIARIUSZ Na rok Pański 1727 Cwifelixfauatus fortunatusq Sit Ctd M. D. G. Rg. V. M. Sine Labe Originali Concepta Honorem.* Переклад мій. — В. С.

¹² Бовуа Д. — Зазнач. праця. — С. 326.

¹³ Цією копією ми скористалися також у відділі мікроформ Народової бібліотеки у Варшаві (мікрофільм 16748).

¹⁴ Бовуа Д. Зазнач. праця. — С. 326.

¹⁵ Крупницький Б. Зазнач. праця. — С. 140–141.

¹⁶ Станіслав Лещинський став наближеним до французького короля, бо 5 вересня 1725 року відбувся шлюб дочки Лещинського з французьким королем Людовиком XV. Це була важлива подія, оскільки Іспанія та Росія також претендували на споріднення із французькою династією.

¹⁷ До Ганноверської коаліції, сформованої 23 вересня 1725 року в Ганновері, входили такі держави, як Франція, Голландія, Англія і Пруссія, які об'єдналися проти Росії та Австрії.

¹⁸ Д. Бовуа слушно зазначає, що французи тут ідуть далі за С. Лещинського і схоже на те, що в цій конкретній ситуації вони були поінформовані краще за С. Лещинського (С. 333).

¹⁹ Бо ж П. Орлик був переконаний, що в такий спосіб його лист неодмінно буде показаний російським дипломатам, а отже стане відомий Катерині I, яка матиме владу до 1727 року.

²⁰ *The Diarusz podrózne of Pylyp Orlyk*, запис від 26 травня 1726 року.

²¹ Мікрофільм, BN 16748, S. 131.

²² Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. — Л., 1929. — С. 59.

- ²³ Форма і стиль щоденника: поза особистими нотатками — «простора барокова комора» (Д. Бовуа, С. 325), де переважають копії отриманих або відправлених листів польською, латинською, французькою з українськими, турецькими, сербськими, грецькими виразами, як найдостойніший відбиток його «хитромудрої» думки: «Космополіт від народження, цей «європеєць» є хамелеоном, який набирає забарвлення того, кому пише, а пише він багатьом. Власне кажучи, він тільки те й робить, що пише листи в дипломатичний світ усіх могутніх держав, які більше чи менше піклуються Україною» (Бовуа Д. Зазнач. праця. — С. 325).
- ²⁴ Бовуа Д. Там само. — С. 326.
- ²⁵ «Якась непевність себе, нерішучість, неохота поставити виразний спротив охоплювала його не раз у моменти, коли треба було вибрати один певний напрямок між різними шляхами, зробити рішучий крок, щоб вийти з стану сидіння між двома стільцями. Особливо виразно це видно з аналізу відносин між українським гетьманом і шведським королем. Орлик ніколи не насмілювався одверто вийти з волі Карла XII, хоч оцінював зовсім реально шанси короля в Туреччині і не покладав на нього (принаймні після прутських подій) великих надій. Поставлений у 1711 р. (після Пруту) між орієнтацією на Туреччину і на Карла XII і підтриманий запорозьким військом, він рішився нарешті на конфлікт із шведським королем і вийшов на чолі козацької делегації до Константинополя, але в турецькій місті Бабі, де його застав наздогін категоричний наказ Карла XII вертатися назад, не витримав характеру і вернувся, передавши своїй делегації необхідні інструкції», — справедливо відзначав Б. Крупницький (*Крупницький Б.* Зазнач. праця. — С. 178).
- ²⁶ Діаріуш П. Орлика. — С. 123.
- ²⁷ *Крупницький Б.* Зазнач. праця. — С. 173–174.
- ²⁸ *Encyklopedia powszechna. — Warszawa, 1865. — T. 20. — S. 47.*
- ²⁹ Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза, И. Ефрона. — С.Пб., 1897. — Книга 43 (Т. XXII). — С. 155. Тут названо тільки послання П. Орлика до запорожців, які надруковано в «Чтениях Московского Общества Истории и Древностей России» (1859. — № 1) та в «Кіевской Старинѣ» (1882. — № 4).
- ³⁰ Зазначимо, що працьовитість і енергія П. Орлика (як свідчить щоденник) були дивовижні. Ні один з українських гетьманів не лишив стільки листів, мемуарів, такого величезного щоденника, як він. Був пильний, акуратний і майже педантичний, що виразно засвідчують його нотатки в Діаріуші, окремі з яких подаються і старим, і новим стилем.
- ³¹ *Крупницький Б.* Зазнач. праця. У примітці Б. Крупницький наголосив: «Не забуваймо, що лист Орлика до Стефана Яворського з 1721 р., з якого найбільше дізнаємося про Мазепу, був звичайним політичним маневром» (С. 174).
- ³² Там само. — С. 173–174.
- ³³ Див. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. Передмова і коментарі Валерія Шевчука // Неопалима купина. — 2006. — № 2–3. — С. 153–174.
- ³⁴ *Шевчук В.* Передмова до тексту: Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. Передмова і коментарі Валерія Шевчука // Неопалима купина. — 2006. — № 2–3. — С. 155.
- ³⁵ *Крупницький Б.* Зазнач. праця. — С. 179.
- ³⁶ Звернімо увагу на те, що саме 1728 роком словник Ф. Брокгауза і І. Ефрона датує смерть П. Орлика, пишучи, що його було убито (Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза, И. Ефрона. — С.Пб., 1897. — Книга 43 (Т. 22). — С. 155).
- ³⁷ *Крупницький Б.* Зазнач. праця. — С. 179.
- ³⁸ *Крупницький Б.* Зазнач. праця. — С. 181.